

Дакылааты бэлэмнээтэ:
Үөһээ Бүлүүтэби № 4 «Сардаана»
детсад «Күнчээн” бөлөбүн
иитээччитэ Семенова А.И.

Дакылаат темата:

Ыһыах сизэрэ – туома, алгыһа үгэс уонна билигини кэм

2023 сыл.

Иһинээҕитэ:

1. Кириитэ
2. Ыһыах сээрэ-туома
3. Ыһыах суолтата
4. Салама ыйааһын сээрэ-туома
5. Күнү көрсүү сээрэ-туома
6. Кымыс иһиитин сээрэ-туома
7. Түмүк
8. Туһаныллыбыт литература

Үлэ сыала- соруга: Саха омук түн былыргыттан илдээ кэлбит, олохпутун арчылыыр алгыстаах түһүлгэбитин сиэрин – туомун, үгэһин уонна билинни кэми тэннээн үөрэтии.

Соруга: Ыһыах сиэрин- туомун, үгэһин билиһиннэрии.

Тоҕоостооҕо: Билинни уустук кэмнэ, итэҕэлбитин, олохпут түһүлгэтин, ыһыахпыт сиэрин-туомун толоруу туһунан үгэс быһыытынан олохсуйарын ситиһии, Өбүгэлэрбит түстээбит үгэстэрин эдэр көлүөнэҕэ хаалларыы.

Ыһыах сиэрэ-туома

Ыһыах — итэҕэл бырааһынньыга. Үрдүкү Айыыларга уонна сир-дойду иччилэригэр үгэн, сүгүрүйэн, көрдөһөн, алгыс этиллэр, сиэр-туом толоруллар.

Ыһыах күн турбут бэс ыйын 21 күнүгэр тэриллэр. Күн турбут күнүгэр кинкиниир киэн куйаар ортотугар үс дойдуну тиһэн турар Аар Кудук Чэрчи мас чыпчаалыгар анһыллыбыт алтан (көмүс) сэргэ тула Үрүн Аар Тойон баһылыктаах аҕыс айыылар түмсэн, Орто дойдуга болҕомтону уурбут сүдү кэмнэрин ытыгылааһын.

Айыы ойууна ханас өттүнэн сэттэ кыыһы, уна өттүттэн тоҕус уолу битиһиттэнэн, айыы бэлэһигэр — ытык холумтанна кэлэн туран, илин хайыһан, Айыылар түһэн тохтообут Аар Баҕах сэргэлэрин утары хайыһан, аал уотун хататынан саҕан уматан, үс сүүмэх манан сиэлинэн, үрүн ас амтаннаабынан айах тутан, Орто дойду оноһуута огдолуйбатын, киһи аймах айылгыта аймамматын, сир үрдүгэр үүнэр-үөскүүр үйэтэ уһаатын диэн, Айыыларга алгыс алҕаан, үрүн илгэни үөһэттэн түһэрэллэригэр көрдөһөн туран, Аар айылҕаны харыстыыр иэстээхпитин амалыйан андаҕайар.

Ол кэнниттэн аҕа саастаах дьахтар кымыһы сирин иһиттэн удьаа хамыйабынан баһан ылан, чорооннорго кутар. Ону эдэр кыргыттар илиилэригэр тутан, мустубут дьонно илдээн биэрэллэр. Сахалар өйдүүлэринэн, үөһээ айыыларга алгыс тыла тийдэҕинэ, бу сирин иһиккэ араҕас сөлөгөй кэлэн түһэр. Ол илгэ — быһан бэлиэтэ. Оччоҕо кымыс испит киһи өйө-санаата ырааһыар, этэ-сиинэ чэбдигирэр, көрүүтэ кэниир.

Кымыс иһитин кэнниттэн оһуохай, өбүгэ оонһууларга, ат сүүрдүүтэ саҕаланар.

Түүн күнү көрсүү сиэр-туома ытыллар. Ол иннинэ тоҕус түптэни уматан, түһүлгэни ыраастыыллар. Онтон ханас өттүттэн сахалыы танастаах дьахтар аймах, уна өттүттэн сахалыы танастаах эр дьон түһүлгэҕэ киирэллэр. Кинилэри киирэр аанна дэйбииринэн ыраастыыллар. Түһүлгэҕэ киирбит дьон илин диэки хайыһан тураллар. Танара ааркатын уна өттүгэр үс уол кымыстаах чороону өрө көтөҕөн, ханас өттүгэр үс кыыс эмиэ кымыстаах чороону өрө көтөҕөн, илин диэки хайыһан тураллар.

Күн тахсыбытын дьон-сэргэ уруйдаан, күнтэн күүс-уох (энергия) ылаллар. Ол кэнниттэн үрүн күнү көрсөр оһуохай саҕаланар.

Ыһыах суолтата

Ыһыах — бу үрдүкү Айыыларга уонна сир-дойду иччилэригэр үнүү, сүгүрүйүү, көрдөһүү буолар. Ол аата сир-туом. Сахалар кыстыкпытын этэннэ туораатыбыт диэн от-мас көбөрөн, айылҕабыт уһуктубутун кэннэ Айыыларга анаан, «сага дьылбыт» диэн ааттаан үөрэн-көтөн ыһыах сиэрин-туомун толоробут. Бу төрүт итэҕэли кытта ыкса ситимнээх.

Ыһыағы аан бастаан ким тэрийэн ыппытын туһунан араас этиилэр бааллар. Бастаан ыһыағы Үрүҥ Айыы Тойон орто кыһа Кыыс Айыы, уйгу-быйан үксээтин диэн тэрийбит. Оттон былыргы сэһэннэргэ сурулларынан ыһыағы маннай Эллэй ойбуунуун Сыппайдыын ыспыттар, эбэтэр кини уола Лабанха ойуун ыспыт. Сахалар хайдах ыһыахтыыларын туһунан үгүс матырыйааллары XVIII-XIX үйэлэргэ биһиги дойдубутугар кэлэ сылдыбыт айанньыттар, политсыылынайдар Я.И. Линденау, Р.К. Маак, И.А. Худяков, В.Л. Серошевская уо.д.а бэлиэтээбиттэр. Ону таһынан саха чинчийээччилэрэ А.А. Саввин уонна С.И. Боло сахалар хайдах ыһыахтыыларын туһунан суруйан хаалларбыттар.

Билинни кэмнэ биһиги, сахалар, итэҕэллээх, культуралаах эрэ буоллахпытына, атын омуктар ытыктыы көрүөхтэрэ. Ол иһин ыһыахха алгыс этэн, үөһээ үрдүк айыыларга сүгүрүйэн, быйаны, дьолу-соргуну көрдөһөн, кымыһы ыһабыт. Урукку кэмнэ ыһыағы үрүҥ ойуун салайан ытар эбит буоллаҕына, билигин алгысчыт ытар.

Ыһыах ханнык кэмнэ ытыыларын туһунан араас бэлиэтээһиннэр бааллар. Ол курдук В.Е. Васильев суруйарынан, ыһыағы сайыны быһа ыһаллар эбит, ол аата отут хонук устата диэн. Сүрүн ис хоһооно — дьыл уонна олох эргиирдэрэ тэнник дьүөрэлэһиитэ, киһи уонна айылҕа биир ситимнээхтэрэ буолар. Бу итэҕэлтэн үөскээн тахсыбыт. Онтон чинчийээчи Сэһэн Боло суруйарынан, хотугу сахаларга айыы ойууна сылгы ыһыағын тоҕус төгүл ыһара үһү.

Аныгы кэмнэ саха маннайгы Президенэ М.Е. Николаев, ыһыағы национальнай бырааһынньыгынан ааҕан, биһиги бэс ыйын 21-22 күннэригэр, күн уһаан турар кэмигэр, тэрийэр буоллубут. Билигин ыһыағы үөрэтэр чинчийээччилэринэн Е.Н. Романованы, К.Д. Уткины, В.Е. Васильевы ааттыахха сөп.

Салама ыйааһынын сирэ- туома

Салама ыйааһына диэн сахаларга биир ытыктанар сир-туом буолар. Өйдөбүлэ — үөһээ айыыларга тахсар далаһа, ол аата айыылар бу саламаҕа кэлэн түһэллэр. Бу сир-туом хайдах барарын туһунан бэлиэтээһиннэр С.В. Ястремская, А.Е. Кулаковская, Г.У. Эргис, Г.Р. Федоров уо.д.а. үлэлэригэр бааллар. Былыр, салама ыйаммыт сирэ «ытык сир» дэнэр эбит. Ону мээһэ тытыа, алдыа, үрэйиэ суохтааххын. Тоҕо диэтэххэ, салама дьону харыстыыр, көмүскүүр аналлаах уонна киһиэхэ сана тыыны биэрэр. Бу саха киһитэ төрөөбүт айылҕатын кытта ситимэ. Саламаны саас, от-мас тыллыыта,

хатын сэбирдэҕэ собо тылын саҕа буолуута, айыылар, иччилэр саамай кэтэспит, сылаанныйбыт кэмнэригэр ыйыыллар. Сылга биирдэ, элбээбитэ иккитэ ыйыахха сөп. Үгэс быһыытынан сайылыкка көһөн тийэн баран, халдыайыга тахсан хатын маска саламаны баайаллар. Салама икки көрүнгнээх: салама уонна дэлбиргэ. Дэлбиргэ булка ананан оноһуллар.

Күнү көрсүү сиэрэ-туома

Ыһыаҕы тэрийэргэ күнү көрсүү сиэрин-туомун хайаан да тэрийэн ыытар булгуччулаах. Оччоҕо дьон биир өйгө-санааҕа киирэн, айылҕаны кытта алтыһан, эттэрэ-хааннара чэбдигириэ, майгылара көнүө, олохторо тупсуо этэ. Бу күн дьон бары сахалыы танас таннан, дэйбиир тутан, ыраас санаалаах түһүлгэҕэ үктэниэхтээхтэр. Ким да кимиэхэ да кыыһырыа, кыйаханыа, улаханник сангарыа суохтаах.

Түһүлгэ ыраас хонуута, арыый үрдүк сиргэ биэс уон миэтэрэ иэннээх, төгүрүк гына оноһуллар. Түөрт үүт бүтэйинэн эргитиллэр. Ортотугар аҕыс кырыылаах холумтан оноһуллар. Түөрт өттүгэр сэргэлии моонньохтоох остуолбалары сиргэ анһаллар. Түһүлгэ соҕуруу, арҕаа, хоту өттө ааннаах буолар. Илин диэки үс ааннаах аарка оноһуллар. Аарка ортоку аана 5-6 миэтэрэ үрдүктээх уонна үөһээ өттө күн иитин курдук төгүрүктүнү быһыылаах буолар.

Түһүлгэни төгүрүйэ 9 айыы ампаардарын туталлар. Бу айыыларга сүгүрүйэр «айыы олохторо» диэн. Ампаардар 3x3 миэтэрэ иэннээх, 3 миэтэрэ үрдүктээх буолуохтаахтар. Түһүлгэ арҕаа өттүгэр — алгысчыт киирэр аана, хоту өттүгэр — кыргыттар, дьахталлар, эмээхситтэр, оттон уна өттүгэр уолаттар, эр дьон, оҕонньоттор түһүлгэҕэ киирэр ааннара оноһуллаллар.

Алгысчыт тоҕус уол, аҕыс кыыс арыалдыттарыныын алгыһы Үөһээ айыыларга көтөҕөллөр. Бары үрүн танастаахтар. Уолаттар илиилэригар дэйбиирдэри, кыргыттар хатын лабааларын туталлар.

Кымыс иһитин сиэрэ-туома

Өбүгэлэрбит кымыһы «айыы аһа» диэн ааттыыллар. Итэбэл быһыытынан кымыс иһитин сиэрэ-туома, сайын ыһыах кэмигэр ыытыллар. Бу күн дьон бары өйдөрүн-санааларын түмэн, Дьөһөгөй Айыыга сүгүрүйэн, үрүн аһынан айах туталлар. Р.К. Маак бэлиэтииринэн, «кымыс иһитэ» ураһа таһыгар барар. Ураһа ханас өттүгэр моонньохтоох үс кыра сэргэлэри туруораллар. Онно салама баайаллар уонна улахан сири иһити ыйыыллар. Аҕа саастаах киһи, кымыстаах чороону өрө көтөҕөн, айыыларга анаан алгыс этэр, онтон уна өттүгэр эргийэн, Күбэй Хотунна, сир-дойду иччилэригэр уонна ытык кырдыаҕастарга анаан кымыһы ыһар. Билинни кэмнэ кымыс иһитин сиэрин-туомун ыһыах кэмигэр тэрийэн ыытыахха сөп. Бастаан ыраас, көнө хонууну булан, сир-дойду иччилэриттэн көрдөһөн, алгыс этэн көнүл ылаһын. Ол кэнниттэн 1,5 м үрдүктээх, икки эбэтэр үс кыра соҕус сэргэлэри онорон туруораһын, туорай мастыыгын уонна саламаны эбэтэр

ситии быаны баайан киэргэтэҕин. Туорай маһыгар орто соҕус гына сири иһит онорон ыйыыгын, ол иһигэр удьаа хамыйаҕы угаҕын, аттыгар олбох тэлгээн чорооннору кэккэлэтэҕин.

Түмүк

Ыһыах сүрүн тутула син элбэх оҕолоох ыал курдук, хас да тэн көрүнгүртэн сомоҕолоһон биир ньыгыл итэҕэлбит тойо түстэнэр. Олор истэригэр түһүлгэни түһэри, алгыс алҕаан, кымыс ыһан Айыыларга сүгүрүйэн Үрүн күнү көрсүү, кымыс иһитин сизэрэ-туома, оһуокай, күрэх, ат сүүрдүүтэ уонна хорчуоппа, бу барыта бэйэ-бэйэлэриттэн ситимнээх биир бүтүн тыыннаах итэҕэлбит көстүүтэ.

Холобур, ыһыах ыһар ытык түһүлгэ сири талыыга саха үгүс үгэстэрин ирдэбилин болҕомтоҕо ылыллыахтаах. Ол туһунан хаһыаттарга, анал сурунаалларга үгүстүк суруллубута. Кэнники ыһыах алгыһа түһэр ытык түһүлгэтин анаан-минээн айылҕа маанылаах сиригэр, чэлгээн айылҕаҕа олохтоон, стадионнартан, пааркалартан көһөрүү үгэһирэн эрэрэ үтүө көстүү. Түһүлгэни түһэри сүннэ, айылҕаны кытта алтыһы өйдөбүлүгэр олобуран, оноһуута бүтүн куйаар көстүүтүгэр майгынныыр. Манна сир хайысхата, ахсаан, өң, тыас, сыт барыта суолталанан, сүрүн тутуулар хайысхалара, аналлара аттаран туруоруллар.

Биир сүрүн тутуунан, бастатан туран, той аана буолар. Түһүлгэ ортотугар илин хайыһан төрүттүүр төрүт түһүлгэ маанылаах тутуута — кымыс баҕаҕа туруоруллар.

Аны сиэл намылҕан аартык баһыгар «айыы бэлэһэ» диэн ытык холумтан оноһуллар.

Ыһыах тутула Дьөһөгөй Айыы тойонно ыкса алтыһарынан, атыыр, биэ сэргэлэрэ уонна кулун сэлэтэ туруоруллан, тустаах Дьөһөгөй оҕолоро баайыллыбыт буолуохтаахтар.

Ыһыахха саха ыалдытымсаҕа, эйэбэһэ, доҕордоһууга дьулуһуута, сизэр быһыытынан, халыйыыта суох, дьохуннаах быһыыга-майгыга угуттаныхтаах.

Ыһыах — сахалыы майгы уйата, төрүт култуурабыт сайдар эйгэтин мэктиэтэ, аһаҕастык мин сахабын дэнэн, Үөһээ Айыылар алгыстарын ылынар ытык күммүт.

Айыыбыт үөрэҕин ылынан, үрдүктүк тутан, сизери-туому толору тутуһан, өбүгэлэрбит XXI үйэбэ диэри тыыннаах аҕалбыт ытык итэҕэллэрин — ыһыаҕы ытыгылыаххайын, атын өйдөбүл өтөн киирбэтин туһугар, өбүгэ суруллубатах сокуонун Аар айылҕа кистэлэн күүстэрин харыстаан туруулаһыаҕын.

Туханыллыбыт литература:

1. Өбүгэ сизэрэ-туома 2011. Бичик А.С.Федоров
2. Ысыах Олонхо 2012. Бичик.
3. Интернет